

УДК 811.161.2'36.37

Н. П. ШУМАРОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Юрія Ілленка, 36/1, Київ, 02000
E-mail: natshumarova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0766-880>

Соколова, С. Аспектуальні категорії українського дієслова

Київ: Книга-плюс, 2021. 222 с. ISBN 978-966-460-134-1

Будь-яка наукова праця передбачає науковий / практичний / соціокультурний ефект. Це те, заради чого її пишуть, обговорюють у науковому середовищі, використовують у практичній діяльності. Рецензована монографія С. О. Соколової призначена насамперед для поглиблення знань про природу дієслівної категорії виду та впровадження цих знань у навчальний процес під час викладання низки мовних дисциплін теоретичного і практичного характеру.

Представлене на розгляд наукової спільноти видання — результат багаторічної праці дослідниці над проблемами аспектології. Основним об'єктом аналізу стала категорія аспектуальності у плані визначення потужності її словотвірного, власне граматичного та семантичного потенціалу.

У роботі використано категорійний підхід, що є оптимальним для порівняння мовних засобів, які передають аспектуальні значення в різних мовах — слов'янських і неслов'янських. Аспектуальність у монографії витлумачено як функціонально-семантичну категорію, що об'єднує категорії / підкатегорії, виділені на різних засадах, але з аргументуванням точок і полів перетину. Ідеться про граматичну категорію виду, семантико-словотвірну категорію родів дієслівної дії, категорію фазовості, семантичну категорію граничності тощо. Деяким із цих категорій присвячено окремі розділи.

Цитування: Шумарова, Н. П. (2022). [Рецензія на книжку *Аспектуальні категорії українського дієслова*, С. Соколова]. *Українська мова*, 1(81), 138—143.

Перший розділ *Категорійна сутність аспектуальності в українській мові* знайомить читача з категорією виду як ознакою, що вирізняє слов'янські мови і створює труднощі у процесі навчання для носіїв неслов'янських мов. У ньому окреслено теоретичні основи всього дослідження, акцентовано на різних підходах сучасних лінгвістів до визначення поняття 'рід дієслівної дії' і обґрунтовано необхідність окремого, детального, аналізу зворотних дієслів та їхнього місця в *категорійному просторі* аспектуальності. Цей розділ — царина представлення термінів, пошуку їх співвіднесеності, зокрема понять 'функціонально-семантичне поле' і 'функціонально-семантична категорія', та розгляду структури категорії аспектуальності.

Авторка уважно ставиться до презентації термінів не лише в науковій літературі, а й у підручниках, і це підкреслює важливість наукових дефініцій у практиці навчання. Наприклад, дослідниця наголошує, що компонент *спосіб*, ужитий у сполучці *спосіб дії*, спричиняє сплутування з іншим терміном, який передає відношення процесної ознаки, вираженої дієсловом, до дійсності (дійсний, умовний, наказовий *спосіб*). Для викладача-практика це дуже важливе зауваження, оскільки досвід засвідчує небажаність термінологічної омонімії у процесі засвоєння матеріалу, особливо коли йдеться про вивчення нерідної мови.

Порівняльний аспект пронизує всю роботу. Його реалізовано по-різному: у теоретичному обґрунтуванні особливостей тієї чи тієї мови, у зіставленні поглядів учених, які оперують фактами досліджуваних мов, у наведених прикладах та їх інтерпретації, у презентації фактичного матеріалу в таблицях, що унаочнюють дослідження та полегшують сприйняття. У кожному розділі багато таблиць, вони продумані, пояснені й дуже показові.

Другий розділ *Вид як граматична категорія* містить роздуми авторки про сутність, основи і «чистоту» видових протиставлень. Перший підрозділ присвячено історії вивчення категорії виду та явищ, що виражають семантику, подібну до видової чи суміжну з нею. Цікаво описано процес становлення аспектології, того, як практичні потреби — навчання граматики, викладання мови, написання граматик української мови — сприяли виділенню та осягненню явища видового протиставлення в семантико-словотвірному аспекті. Докладний аналіз поглядів М. Смотрицького, Ю. Крижанича, І. Ужєвича, О. Павловського, автора першої граматики української мови, а також граматик М. Лучкая, Й. Левицького, Й. Лозинського, Я. Головацького, М. Осадці, Є. Тимченка й інших, праці О. Синявського *Норми української літературної мови* (1931) логічно поєднано із заувагами О. Потебні, В. Русанівського, що дало змогу дослідниці продемонструвати нелегкий шлях осягнення одного з найскладніших сегментів семантико-граматичної будови української мови — видового представлення характеристик дієслівної дії. Частина цих матеріалів лише нещодавно стала доступною українському читачеві, деякі праці потребували перекладу (наприклад, граматику Й. Левицького було видано німецькою мовою), тому такий тематичний огляд особливо доречний.

Важливими для викладання мови є спостереження та висновки С. О. Соколової, що стосуються закономірностей відношень словотвірної мотивації, зокрема розбудови дериваційного ланцюжка, семантичних відношень між його членами (с. 39–45), розгляду фазових дієслів на підставі видового протиставлення та проблеми видових префіксів. На тлі панівного уявлення про результативність як основну ознаку dokonаного виду не всі міркування авторки можна сприйняти як незаперечні (див. підрозділ 2.5). Деякі з них, напевно, потрібно додатково аргументувати, хоч саме вони спонукають читача до роздумів.

У цьому ж розділі зосереджено увагу на засадах співвіднесеності видових пар. Принцип їх чіткої диференціації вимагає, щоб вони відрізнялися лише граматичним значенням і були тотожними за лексичним. У такій площині регулярним засобом творення видових пар, справді, можна вважати суфіксацію (с. 51), що створює опозицію «дія, спрямована на досягнення певного результату» — «результат цієї дії». Проте в цьому протиставленні, як слушно зауважує С. О. Соколова, немає чіткої межі між суто видовою опозицією та опозицією, ускладненою додатковими семантичними відтінками значення, характерними для родів дієслівної дії. Виявлена розмитість спонукає дослідницю проаналізувати фазові дієслова й порівняти семантичні типи видового протиставлення дієслів української та російської мов. Окремі параграфи роботи присвячено з'ясуванню ролі понять 'граничність', 'результативність' та потенційних можливостей префіксів у творенні видових протиставлень.

У цьому розділі, як і в монографії загалом, багато цитат. Здебільшого в наукових працях їх використовують для підтвердження власної думки дослідника (апелювання до авторитетів), спростування поглядів інших дослідників або для порівняння різних думок. У рецензованій роботі цитати слугують довідковим і водночас аргументативним матеріалом, тлом, яке увиразнює задум авторки. Запропонований аналіз настільки скрупульозний, що потребує дуже неспішного й уважного прочитання тексту монографії.

У третьому розділі *Категорія родів дієслівної дії (РДД) як семантико-словотвірна категорія* досліджено проблеми систематизації родів дієслівної дії, що передбачає аналіз категорій граничності (межі) дії, її часової актуалізації (фазовості), проявів інтенсивності, кількісних характеристик (кратності), їх перетину в «тілі» дієслова.

Якщо питання про категорійний характер аспектуальності та сутність видового протиставлення є традиційними для класичних українських граматик, такими, що входять до проблематики підручників і посібників для закладів вищої освіти, то категорії родів дієслівної дії зазвичай приділяють недостатньо уваги або й не згадують про неї зовсім. Найповніший загальний опис системи родів дієслівної дії в українській літературній мові подано в колективній праці *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (Київ, 2017), де відповідний підрозділ написала авторка рецензованої монографії, а також у її монографії

Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові (Київ, 2003). Нова праця Світлани Олегівни вирізняється використанням значно ширшого фактичного матеріалу та великою теоретико-аналітичною частиною, яка дає змогу порівняти авторську концепцію з поглядами представників різних наукових шкіл.

Оскільки класифікація родів дієслівної дії ґрунтується на семантичних характеристиках дієслівної лексики, то слушною вважаємо заувагу авторки, що багатозначність дієслівних лексем вимагає їх вивчення на рівні ЛСВ, які є неоднаковими з погляду граничності, тому що виявляють різні можливості щодо творення видових пар, і, крім того, розрізняються словотвірними кількісними показниками, а отже, й появою різних родів дієслівної дії. У розділі детально описано погляди українських та російських лінгвістів на РДД в їхніх мовах. Ці погляди узагальнено в таблицях 3.1 (с. 69–71 — українська мова) і 3.2 (с. 72–76 — російська мова), які засвідчують, що дослідники виокремлюють різну кількість груп РДД і різну кількість ознак, які лежать в основі їх класифікацій. Суперечливим було й досі є питання віднесення постфіксальних дієслів до таких, що їх можна класифікувати за РДД. Погляд авторки помітно відрізняється від поглядів інших науковців. Вона вважає, що ті дієслова, у яких у разі приєднання постфікса не відбуваються зміни в суб'єктно-об'єктному розподілі семантики, перебувають поза межами РДД і «мають знайти інше місце у граматичній системі мови» (с. 78). Їх треба розглядати як непохідні в межах дієслівної системи, а РДД можуть бути представлені іншою «конфіксальною групою» — префіксально-постфіксальними і префіксально-суфіксально-постфіксальними дієсловами.

Комплексний підхід до зазначеної категорії зумовив розгляд аспектуальних розрядів базових дієслів на підставі поняття граничності з описом аспектуальних характеристик дієслів залежно від типів граничності. В основу класифікації РДД авторка поклала кілька ознак: розподіл у часі (фазовість), інтенсивність, кратність, орієнтація на іншу дію, взаємодія з іншою категорією дієслова. РДД виділено на підставі однієї, двох або кількох ознак, розкласифіковано та проілюстровано прикладами.

Чільне місце в цьому розділі посідає підрозділ *Аспектуальна парадигма дієслова* (с. 113–140). У ньому обґрунтовано логічність появи цього поняття у процесі вивчення словотвірно-видових можливостей вираження семантики дієслів на рівні ЛСВ. Аналіз семантики дієслова саме на рівні ЛСВ, а не лексеми загалом, як це узвичаєно під час традиційного опису словотвірної парадигми, — характерна особливість дослідження аспектуальної парадигми багатозначного дієслова. Цю позицію підкреслено в усіх розділах монографії, адже різні ЛСВ однієї лексеми можуть розрізнятися словотвірними та аспектуальними можливостями, по-різному передавати поняття граничності тощо.

С. О. Соколова описує етапи розбудови поняття *словотвірної парадигми* в сучасній лінгвістиці, співвідносить його з поняттям *аспектуальної парадигми*, обґрунтовує важливість врахування аспектуально-парадигмального

підходу для сучасної лексикографічної практики. В інтерпретації дослідниці аспектуальна парадигма дієслова — це «його важлива семантико-словотвірна характеристика. Вона є частиною словотвірної парадигми з вершиною — базовим дієсловом» (с. 117), репрезентує її дієслівний блок. Авторка запропонувала структуру аспектуальної парадигми дієслова *bi-gati* (Рис. 3.2, с. 118) як приклад парадигми дієслів різноспрямованого руху й розглянула питання лексико-семантичного варіювання, коли зміна семного складу ЛСВ може змінювати словотвірні валентності слова. Також вона проаналізувала аспектуальні модифікації дієслів у фразеологічних зворотах і висловила пропозицію враховувати їх під час створення фразеологічних словників (що особливо легко зробити в електронних виданнях).

У четвертому розділі *Категорія аспектуальності українського дієслова в типологічному аспекті* описано результати вивчення аспектуальних характеристик дієслова на тлі інших слов'янських мов, що вможливило показ особливостей української мови. У відповідних підрозділах послідовно розглянуто категорії виду і родів дієслівної дії, фреймову структуру аспектуальних ланцюжків, аспектуальні особливості відтворення відповідного значення в художніх перекладах. Зокрема, аналізуючи типологічні характеристики видових протиставлень (опозицій) в українській, російській та білоруській мовах, С. О. Соколова опирається на семантичний принцип: тотожне або близьке значення в цих мовах може бути передане: а) аналогічно (тобто наявна повна відповідність формальних засобів — суфіксація, суплетивізм тощо); б) з частковою відповідністю; в) різними формальними засобами: наприклад, в одній мові видову співвіднесеність передає суфіксація, а в іншій — префіксація або в одній мові наявне видове протиставлення, а в іншій — видова дефектність, через що для передавання аспектуальних значень треба залучати лексичні засоби. Таке зіставлення можна чітко простежити, порівнюючи дві мови. У разі порівнювання трьох мов виникають додаткові нюанси, хоч загалом «тривимірне зіставлення» можливе й «результатодосяжне».

Дослідження двох зазначених вище категорій — виду і родів дієслівної дії — дало змогу дослідниці зробити висновок, що аспектуальна система українського дієслова, яка має багато спільного з відповідними системами інших слов'янських мов, виявляє системні відмінності в арсеналі префіксальних засобів і в складі родів дієслівної дії (с. 156). Найбільші відмінності, точніше найцікавіші, як підкреслює С. О. Соколова, спостерігаються на функціональному рівні, а саме на рівні сполучуваності афіксів з дієсловами-мотиваторами, у можливостях видової заміни, транспозиції та нейтралізації видів у певних контекстах.

Окремо відзначимо новаторський, на наш погляд, підхід до вивчення аспектуальних характеристик дієслова через фрейми як зафіксовані у свідомості знання про стереотипні ситуації. До рецензованої монографії в україністиці такий підхід не застосовували, хоч його ідея ґрунтується на теоріях фазовості та актантного розподілу дієслівної семантики О. М. Со-

колова — дослідника російської мови, який тривалий час працював в Україні. Авторка докладно описує фрейми на основі дієслів просторового розташування (*стояти, висіти* та ін.) в українській, російській і німецькій мовах, демонструючи можливості німецької в заміщенні лакун.

Застосований у роботі метод дослідження аспектуальної семантики через порівнювання текстів оригінальних художніх творів з їх іншомовними перекладами переконливо засвідчує можливість прояву суб'єктивізму перекладача, який сам вирішує, чи варто фіксувати увагу на тих або тих семантичних відтінках. Тільки спеціальне дослідження на матеріалі національних корпусів може дати відповідь на питання про регулярність таких відповідників.

Монографію завершує післямова, у якій С. О. Соколова окреслює подальші перспективи вивчення аспектуальності в українському (і не тільки) мовознавстві: ідеться про залучення матеріалу усного мовлення, зокрема діалектного, розширення кола авторів, тексти яких підлягають аналізу, випрацювання теоретичних проблем співвіднесеності видової пари з семантичною структурою слова, пошук шляхів відтворення аспектуальної парадигми української мови лексичними засобами неслов'янських мов (завдання, що постає у процесі навчання носіїв неслов'янських мов) тощо. І очевидно, що успіх цієї роботи залежить від упорядкування аспектологічної термінології в максимально можливому варіанті. Доданий до основного тексту монографії алфавітний покажчик значно полегшує роботу читача з книгою, проте, зважаючи на складність аспектологічної термінології, її національну та авторську варіативність, бажано було б додати до неї ще й короткий словник аспектологічних термінів, багато з яких подано в тексті саме в авторському тлумаченні.

Окремо відзначимо стиль авторки та особливі вкраплення теплоти, коли вона згадує свого наукового керівника — академіка В. М. Русанівського, батька — відомого російського лінгвіста-аспектолога О. М. Соколова, ідеї якого надихнули Світлану Олегівну на дослідження вищезазначених проблем, а також процес власного сприймання мовних фактів. Загалом за способом презентації матеріалу монографія дуже особистісна, і це робить її надзвичайно сучасною з погляду представлення наукової ідентичності. Вона стане у пригоді дослідникам із різним рівнем фахової підготовки — від студента-початківця до зрілого теоретика-граматиста.

Рецензію отримано 24.01.2022

Nataliia Shumarova, Doctor of Sciences in Philology, Full Professor,
Head of the Department of Language and Stylistics,
Educational and Scientific Institute of Journalism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1 Ill'enko St., Kyiv 02000, Ukraine
E-mail: natshumarova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0766-8807>

Sokolova, S. *Aspektual'ni katehoriï ukrains'koho diïeslova*. Kyiv: Knyha-plius, 2021. 222 pp.
ISBN 978-966-460-134-1 (in Ukrainian)